

ВЪЗБНОВЯВАНЕТО НА БЪЛГАРСКОТО ЦАРСТВО В СРЕДНОБЪЛГАРСКАТА КНИЖОВНА ТРАДИЦИЯ

Васил Гюзелев

Възобновяването и формирането на българското царство в оня прототип, който бил създаден през ранното Средновековие (през втората половина на IX—първата половина на X в.), не представлява еднократен акт, а продължителен исторически процес. Този процес започва с освободителното движение на българите под предводителството на Асеневци (1186—1188), довело до възкресяване на българската държавна независимост и възстановяване на българската царска институция, и достига своята кулминационна точка с възобновяването на Българската патриаршия (1235). Той се характеризира с реализиране на идеята за приемствеността на старата държавна традиция и нейните политически достижения и тенденции от нововъзобновеното българско царство. Този проблем от историята на средновековна България от гледна точка на континуитета в политическото и народностното битие вече е бил обект на няколко изследвания.¹ В замяна на това въпросът за отражението на възобновяването на българското царство в среднобългарската книжнина досега само частично е бил обект на научното изследване, и то най-вече от литературна, а не от историческа гледна точка.²

Среднобългарската литература в своята преобладаваща част по форма, по дух и по съдържание е църковно-религиозна. В нея се наблюдава при това подчертан интерес към специфичната българска народностна агиография, формирала представата за пантеона от български светци-герои на църковно-народната митология, като Иван Рилски, Прохор Пшински, Иларион Мъгленски, Яким Осоговски, Петка Търновска и др. А също така и към светското историко-летописно творчество с оригинален или пък с преводно-компилативен характер, в което намират отражение редица важни събития и явления от историята и от обществения живот. Историко-летописни съчинения, някои официални църковни паметници и житийните творби в своето широко видово многообразие са онзи литературен източник, въз основа на който се добива представа за българската гледна точка за най-значимите събития, свързани с възобновяването и укрепването на българската държава.

¹ Ив. Дуйчев. Идеята за приемствеността в средновековната българска държава. — ИБИД, XXVII, 1970, с. 5—18; Chr. Kolarov et J. Andreev. Certains questions ayant trait aux manifestations de continuité d'idées en Bulgarie médiévale au cours des XIIe — XIVe siècles. — Etudes historiques, IX, 1979, p. 77—97.

² М. Генов, Търновското царство в среднобългарската литература. — УПр, XXXI, 8, 1932, с. 1418—1445; Е. Георгиев, Литературата на Втората българска държава. Т. I. Литературата на XIII в. С., 1977.

Личността, с която традиционно се свързва в среднобългарската книжнина освобождението на българския народ от византийско владичество, това е цар Асен I (1187—1195). Показателна в това отношение е кратката маргинална бележка, поставена в лявата страна на полето на листовите на среднобългарския превод на Манасиевата летопис от 1344—1345 г.: „От този Василий българското царство бе под гръцка власт чак до Асен Първи, царя на българите.“³ Твърде настойчив и последователен е стремежът на останалите в повечето случаи безименни български книжовници от XIII в. да подчертават винаги родствената връзка на всички по-сетнешни владетели с родоначалника на българската царствуваша династия: цар Калоян (1197—1207) в проложното житие на Иларион Мъгленски е характеризиран като „брат на стария цар Асен“; цар Иван Асен II (1218—1241) почти във всички паметници (книжовни и епиграфски) винаги е определян с трафарета „син на стария цар Асен“; царете от по-сетнешния период са определени като негови внуци или с подчертаване на връзката си с цар Иван Асен II; своята далечна връзка с корена на Асеновската династия е потърсил дори и цар Иван Александър (1331—1371), за да подчертае легитимните си права над царския престол. Тази тенденция в книжовната традиция не може да бъде характеризирана единствено като стремеж за точно определяне на родствената връзка; тя представлява същевременно стремеж за подчертаване на връзката с възобновителя на българската държавна независимост.

В по-общ план в среднобългарската книжнина се търси и подчертава връзката с владетелите от Първото българско царство, както това се вижда от кореспонденцията на цар Калоян с папа Инокентий III, Синодика на цар Борил и помениците на българските царе.⁴ Същевременно търсенето на историческата традиция и приемственост се проявява чрез преводите на византийските хроники на Симеон Метафраст и Логотет (X в.), Йоан Зонара (XII в.) и Константин Манасий (XII в.), особено чрез компилативните добавки към хрониката на последния.⁵

Публикуваният наскоро „Летописен разказ от времето на Иван Асен II“, чието съставяне трябва да се отнесе между 1228—1241 г.,⁶ е по-скоро слово за пренасяне на мощите на св. Петка в Търново, т. е. по-скоро житийно, отколкото историческо произведение. В него има твърде оскъден исторически фон, който по съдържание и информация не превъзхожда твърде много известията на другите познати агиографски паметници от този цикъл и, изглежда, е техен първоизточник на информация.

Безспорно е, че най-цялостна представа от среднобългарските паметници за възобновяването и укрепването на българската държава в една историческа последователност в изброяването на лицата и събитията, съобразена със схващанията на българската официална църква, дава Синодикът на цар Борил. В него най-ясно от всички паметници е посочена ролята на цар Асен I за освобождението на българския народ и по този начин чрез църквата е формирана официалната българска историческа представа, която е била достойна и на цялото общество: „На цар Иван Асен — Белгун, който освободи от гръцко робство българския народ — вечна му памет!“ Кулминацията в по-нататъшното изброяване на лицата и събитията се достига чрез разказа за възобновя-

³ Летопис на Константин Манасий. Фототипно издание на Ватиканския препис на среднобългарския превод. Увод и бележки от Ив. Дуйчев. С., 1963, с. 374.

⁴ И. Иванов. Поменици на български царе и царици. — ИИД, IV, 1915, с. 219—229; Синодик царя Борила. Изд. М. Г. Попруженко. С., 1928, с. 77; Преписката на папа Инокентия III с българите. Увод, текст и бележки от Ив. Дуйчев. — ГСУ, ИФФ, XXXVII, 1942, с. 24, 44 и др.; М. Станчева и Ст. Станчев. Боянският поменик. С., 1963; В. Гюзелев и П. Петров. Христомотия по история на България. Ч. II, С., 1978.

⁵ И. Иванов, Български старини из Македония. С., 1931, с. 620—623.

⁶ В. Гюзелев и П. Петров. Христомотия по история на България. Ч. II, с. 386—387.

ването на Българската патриаршия през 1235 г.⁷ Превръщането на Синодика от църковно-канонично в историко-летописно съчинение на някои места по същество изразява и една от тенденциите в развитието на среднобългарската книжнина, в която църковното начало и църковният дух съжителствуват със стремежа към отношенияне спрямо светските проблеми и събития. В пряка зависимост от славословията на Синодика на цар Борил са и помените на българските царе и царици.⁸ Фактът, че те са били съхранявани, преписвани и четени във всички български църкви не само през развитото българско Средновековие, но и по време на турското робство (тогава като диптиси и триптиси често те са били поставяни на видно място в тях, за да бъдат четени от богомолците), е значителен и твърде показателен по отношение на формиране на елементарните представи на българския народ за историята на неговото царство чрез имената на царете и цариците — без точна хронология. В тях обаче липсва ясно изразената в Синодика на цар Борил представа за възобновяването на българското царство и за заслугите на цар Асен I.

Основните идеи за ролята и значението на възобновената българска държава в историята на Балканския полуостров са изразени в редица кратки жития, включени в пролога на българската църква, чието окончателно оформяне трябва да бъде отнесено към средата на XIII в.⁹ Става дума преди всичко за проложните жития на редица народностно-български или други светци, чиито мощи са били пренесени по време на първите Асеновци (Асен I, Калоян и Иван Асен II) в българската столица Търновград и са се превърнали в притегателна сила на намиращите се в нея многобройни църкви не само за българското население, но и за другите народи от Балканския полуостров (Иван Рилски, Иларион Мъгленски, Михаил Воин, Йоан Поливотски, Петка Търновска, Филотея и др.). Изразените в тези проложни жития идеи в значителна степен отразяват отношението на официалната държавна власт и църквата за мястото и ролята на българската държава в потока на събитията, разиграли се на Балканите в края на XII и първата половина на XIII в. Българският Пролог от средата на XIII в. е частично засвидетелствуван в някои ръкописи от същото време.¹⁰ Представа за неговия първоначален състав дава известният Драганов миней,¹¹ който поставя началото на българския празничен миней и чието съставяне трябва да бъде схващано като следствие от окончателната редакция на Пролога. Цялостна и завършена представа за състава на българския Пролог дават редица по-късни среднобългарски паметници от XIV и XV в.: Митрофановият пролог (1338), Белградският пролог (1340), Хлудовият пролог (първата половина на XIV в.), Охридският пролог (втората половина на XIV в.), Виенският пролог (XIV—XV в.), Рилският и Германският пролог (XIV—XV в.).¹² По същество обаче включените в тези пролози жития отразяват историческа информация и схващания, характерни за българската книжнина и обществено-политическата мисъл от XIII в. Поради това именно разглеждането им дава възможност да се установят идеи,

⁷ Синодик царя Борила, с. 82—87.

⁸ Вж. посочванията в бел. 4.

⁹ Ст. Кожухаров. Към въпроса за обема на понятието „старобългарска поезия“. — Литературна мисъл, XX, 1976, кн. 7, с. 41 и сл.

¹⁰ Б. Цонев. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. Ч. I, 1910, с. 83—85, № 113; Хр. Кодов. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Българската академия на науките. С., 1969, с. 135—137, № 72.

¹¹ Й. Иванов. Български старини из Македония, с. 233—234, 468—474; Ст. Петров и Хр. Кодов. Старобългарски музикални паметници. С., 1973, с. 249—257.

¹² Вж. съответните библиографски посочвания у В. Гюзелев. Българската държава и Никея в борба срещу Латинската цариградска империя (1204—1261). — Изв. Нац. ист. музей, II, 1978, с. 26—27, бел. 4—9.

конто имат не само ранно формиране, но и непосредствено отношение към станалите събития.

Твърде показателни са по отношение на интересувания ни въпрос Първото и Второто проложни жития на Иван Рилски. В тях безименните автори с голяма любов и родолюбие са подчертали ролята на цар Асен I за възобновяването на българската държава и за издигане на нейната роля в историята на Балканския полуостров. Той е характеризиран като „обновител на българското царство и на българския народ“, създател и обновител на много градове и покорител на много области.¹³

Големите военни победи и териториалните завоевания на българската държава по време на Калояновото царуване са намерили сумарно отражение в проложните жития на Иларион Мъгленски, Михаил Воин и Йоан Поливотски.¹⁴ Още по-силно отражение те добиват в проложното житие на св. Петка Епиватска, чиито мощи били пренесени в Търновград между 1228—1232 г., през царуването на Иван Асен II.¹⁵ В посоченото вече по-горе слово за пренасяне на нейните мощи неслучайно е акцентирано върху отношенията между България и създадената през 1204 г. Латинска цариградска империя: „Възложи бог на сърцето на благоверния, благочестив и богобоязлив наш цар, владеещия цялата българска земя Иван, син на предишния Асен Стари, да измоли светата преподобна Петка, понеже тогава имаше латинци. Макар и да владееха Цариград, те твърде много се бояха, почитаха и се повинуваха на словото, което излизаше от устата на цар Асен, понеже поради него, мисля, си държаха властта.“¹⁶

В житийната книжнина и някои други паметници (главно надписи и приписки), съставени през XIII в., българските владетели са представени като ревностни защитници на църквата и православието срещу кошуновата на западните рицари с християнските светини. В тях по-силно е изразена антилатинската насоченост. За отбелязване е, че в тях отсъства или пък е слабо застъпена антивизантийската или антигръцката тенденция. Тази особеност в тогавашното среднобългарско книжовно творчество едва ли може да бъде обяснена единствено с дългото отсъствие на Византийската империя на историческата сцена като основен съперник на българската държава на Балканския полуостров. Тя показва една тенденция в мисленето на българското духовенство, обусловена от връзката и верността му спрямо православието.

Пренасянето на мощите на известни светци от различни краища на Балканския полуостров в българската столица Търновград не е било случайно явление, продиктувано главно от благочестието и богобоязливостта на българските царе, както се стремят да ни уверят съставителите на житийни произведения; то е било обусловено не само от църковно-религиозни, но и от чисто политически и етнически мотиви. С това българските царе по същество са преследвали няколко важни цели: 1) да укрепят единството на българската държава и народност; 2) да усилят своята роля и влияние сред населението на Балканския полуостров посредством църквата и култа към нейните светци; 3) да издигнат авторитета на Търновската архиепископия-патриаршия; 4) да превърнат столицата на българската държава Търновград в основен църковно-религиозен, културен и политически център в европейския православен Изток. След завладяването на Цариград от западните рицари това се оказало и практически реално и по същество свидетелствува за проява на политическа зрелост и далновидност. Може

¹³ Жития на Иван Рилски. Уводни бележки, текст и коментар от Й. Иванов. — ГСУ, ИФФ, XXXII, 1936, с. 54, 58.

¹⁴ Й. Иванов. Български старини из Македония, с. 419—420, 422—423.

¹⁵ Б. Ст. Ангелов. Старобългарски текстове. — Изв. Арх. инст., I, 1957, с. 290—292.

¹⁶ В. Гюзелеви и П. Петров. Христоматия по история на България. Ч. II, с. 386.

с пълно основание да се смята, че изразената главно в паметници от XIV в. идея за Търновград като „нов Цариград“¹⁷, преживял в своето историческо съществуване Рим и византийската столица, се е формирала още през първата половина на XIII в. Тя отразява претенциите на българските владетели за наследството на разгромената Византийска империя и стремежа им да превърнат българската държава и нейната столица в основен център на източното православие.

Историческата информация за българската държава и схващанията за нейната роля и ролята на нейните владетели в историята на Балканския полуостров в паметниците от XIII в. са намерили своеобразно и много по-силно отражение в житийната литература от XIV в. В това отношение техен изключителен по литературна мощ и значение интерпретатор се изявява Патриарх Евтимий (1375—1394) в творчеството си като житиеписец и съставител на похвални слова. Чрез неговите талантливо написани житийни произведения разпръснатата и суха информация за българската история в проложните жития от XIII в. става предмет на художествено претворяване. С основание Кл. Иванова е достигнала до следната констатация от литературоведска гледна точка: „Под неговото перо краткият и непретенциозен фактически разказ се превръща в риторична възхвала на българските владетели, на силата на българското оръжие и славното минало. Летописната част от Евтимиевия агиографски ансамбъл е изцяло проникната от патриотичния дух, съзвучна е с настроенията на използваните източници, но стилово е издържана от същия абстрактно-психологичен маниер, отличава се със същия стремеж към словесна орнаментация, който характеризира и останалото повествование.“¹⁸ За разлика от безименните и непретенциозни автори на проложните жития и другите книжовни творби от XIII в. Патриарх Евтимий е много по-тенденциозен и точен в своите възгледи. Той не само усвоил историческата информация на своите предшественици, но я превърнал в средство за възхновение и назидаване на своите съвременници. Евтимиевото житийно творчество представлява нов цикъл в отражението на възобновяването и укрепването на българското царство в среднобългарската литературна традиция, който не се характеризира винаги с обогатяване на информацията, а с възвишаване на стила и на застъпните идеи, с по-ясно и възхновенно осмисляне на миналото от далечината на изминалите близо две столетия.

За Патриарх Евтимий цар Асен I бил не само обновител на българското царство и на българския народ, но и освободител и обновител на всички български градове и области от владичеството на гръцкото царство.¹⁹ Следвайки почти изцяло информацията на проложната житийна книжнина от XIII в., той известява, че цар Калоян превзел „немалка част от гръцката земя, а именно Тракия, Македония, Тривалия, Далмация, при това Неада и Елада, и още Етолия“²⁰. С особена гордост той подчертава, че когато гръцкото царство изнеможило и било превзето „от римляните“ [западните рицари], „в същото това време българското царство, бидейки крепко и изцяло силно, завзело и покорило околните области. Тогава пък царския скиптър държеше добре и хубаво най-благочестивият и най-славен цар Калоян“, който поради изнемогването на гръцкото царство [Византия] се вдигнал срещу латинските рицари, „превзел Одрин и Филиповия град [Пловдив] и пленил „царя на фръзите“ Балдуин, когото не само пленил, но и предал на смърт, след като разгромил войската му.“ И след това с особена

¹⁷ Летопис на Константин Манасий, с. 183.

¹⁸ Кл. И в а н о в а. Патриарх Евтимий и агиографската традиция в средновековната литература (650 години от рождението му). — Литературна мисъл, XXI, 1977, кн. 10, с. 99.

¹⁹ Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375—1393), hrsg. von E. Kafuzniacki, Wien, 1901, S. 23.

²⁰ Ibidem, p. 56.

гордост и със силно подчертаване на съществуващата приемственост в деянията на българските царе след възобновяването на българската държава е добавил: „И не само като своя брат по плът Асен Стария завзе земи, но и повече от него...“²¹ Особено силно и съзнателно тенденциозно е подчертана ролята на българската държава в защита на православния Изток в Евтимиевото житие, посветено на св. Петка Търновска. В него по информация и широта на възгледите той далеч е надхвърлил използваните от него проложно житие и слово за пренасяне на мощите на светицата в Търновград от XIII в. и е намерил сгоден повод да изрази крайно отрицателното си отношение към западните рицари и към римската църква: „След като измина немалко време и отслабна скиптерът на гръцкото царство по божие попушание — не зная как това царство бе завладяно от римляните, които божественото писание нарече „желязна палица“. След като завладяха царстващия град [Цариград], те безсрамно ограбиха всички свещени съсъди, още и честните свети мощи, цялата църковна утвар, всичките царски богатства и всичко, и по-право да се каже — цялата красота на града. Всичко това те пратиха в Рим... В това време благочестивият български цар Иван Асен, син на стария цар Асен, тържествено и явно подкрепяше крепко благочестието. Той никак не се уплаши от техните лаения, но още повече — като намери сгодно време, смело изстъпи срещу владичеството на нечестивите и покори цялата Македонска и Атонска област, или по-добре да се каже Света гора, още и Сяр, освен това и славния Солун с цяла Тесалия, също и Тривалия, също и Далмация, която се нарича и Арбанашка държава, даже и до Драч... Но той не се задоволи само с това, а здраво и мъжествено покори и завладя всичко дори до царстващия град [Цариград], а фръзите, които управляваха там, обложи с данък.“²²

В цитирания откъс Патриарх Евтимий съвсем съзнателно е преиначил и преислил някои от добре известните му исторически факти и им е предал антилатинска насоченост в духа на своето време и на позицията на исихазма спрямо Запада и римската църква.

Акцентуването върху борбата на българската държава и нейните владетели срещу фръзите и Латинската цариградска империя в българската книжнина от XIII—XIV в. не може да бъде смятано за случайно явление. Това е последователно провеждана тенденция, която е целела да изтъкне и открои принос на България като защитник и основна опора на православния Изток в отстраняването на една голяма заплаха за балканските страни. По-нататъшна интерпретация този принос намира в сръбската житейска литература и особено в руската историко-летописна традиция от XV—XVI в. В руския хронограф от 1512 г. е отбелязано: „В година 6712 (=1204) бе превзет Цариград от латинците, понеже цар Теодор Ласкар или не беше тук, или не можеше да се противопостави. Но пък тогава [православните] имаше крепител — царят български... Гръцкото царство на две се разсече: в цяла Тесалия, Илирия и Солун царствуваше Теодор Ласкар; по целия Понт, Галатия, Витания и в Азия царствуваше благочестивият Калоян Ватаци.“²³

Като израз на идеята за правоверието и осъзнатата роля на българите в защита на православния Изток трябва да се разглеждат и някои пророчества в съставеното през XIII в. „Сказание за Сивила“ — един все още непубликуван и незадоволително интерпретиран среднобългарски паметник, запазен в сборник от XVI в.: „На света има три царства, както е Света Троица на небесата...“

²¹ *Worte des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375—1393)*, hirsrg. von E. Kaluzniacki, Wien, 1901, S. 178, 197.

²² *Ibidem*, p. 69—70.

²³ А. Попов. Обзор Хронографов русской редакции. I. М., 1866, с. 190—192; III. М., 1869, с. 33—34, 36—37, 144—145.

Първото царство е Гръцкото, второто — Алеманското, третото царство е Българското. В Гръцкото царство е отец, в Алеманското — син, в Българското — свети дух. Гърците царството си на бога ще предадат, а българите ще останат по вяра християни, и алеманите ще погубят всички народи. Знайте това всички: на света има всичко 72 и половина народи. Православните народи са 9: първо — българите; 2) власите; 3) сърбите; 4) гърците; 5) иверците; 6) русите; 7) сирийците; 8) нагумудрийците; 9) словените. И те имат три православни книги: 1) българската; 2) гръцката; 3) иверската. . .²⁴ И по-нататък в загадъчното сказание Сиви́ла е отговори́ла следното за родовете на земята: „Сиви́ла им отговори, като рече: 9-те слънца са 9-те рода. Първият род са славяните, сиреч българите — добри, гостолюбиви и смирени, искрени, беззлобливи, обичащи чужденеца и християнството. . .“²⁵

Руските хронографи от XV—XVIIв. представят българската история от края на XII и началото на XIIIв. по този начин, както тя е представена в българския Пролог и в житийните произведения на Патриарх Евтимий.²⁶ Допълнителната информация, която те дават, е твърде малка. В Лицевия летописен свод, съставен през царуването на Иван IV Грозни(1533—1564), редица от събитията, свързани с възобновяването и укрепването на българското царство, са илюстрирани с миниатюри.²⁷ Връзката между среднобългарската книжовна традиция от XIII—XIVв. и руското историко-летописно творчество от XV—XVIIв. е един неизследван проблем от многовековните българо-руски книжовни взаимоотношения, който очаква усилията на съвременните изследвачи. Неговото предстоящо изследване ще даде добри резултати и ще допълни представите ни с онова, което не е оцеляло от многострадалната среднобългарска книжнина.

²⁴ Б. Цонев. Цит. съч. Т. I, № 309 (68), с. 255.

²⁵ Е. Георгиев. Цит. съч., с. 283.

²⁶ Л. В. Горина. О болгарских материалах в Русском хронографе 1512 — г. В: Хозяйство и общество на Балканах в средние века. Калинин, 1978, с. 100—109, и пос. лит.

²⁷ О. И. Подобедова. За вечно неотменимо поминание (Неизвестни миниатюри от XVI в. към летописни сведения за Второто българско царство). — Антени, 25.X и 1.XI. 1978; с ъ щ а т а. Миниатюри за Второто българско царство. Велико Търново, март 1979.